

NAŠI SPOMENIKI: GRAMOZNA JAMA, ŽALE, URH

MIROSLAV LUSTEK

Ob deseti obletnici osvoboditve bodo odkriti v Ljubljani trije veliki spomeniki, posvečeni spominu tistih, ki so darovali svoja življenja za veliko stvar svobode. Talcem se bodo Ljubljanci oddolžili z ureditvijo Gramozne jame, v spomin na padle borce in žrtve fašističnega terorja bo povsem urejeno dosedanje grobišče na Žalah, žrtvam belogardističnega terorja pa bo posvečen monumentalni spomenik na Urhu pri Ljubljani.

Prav je in tudi že čas, da se oddolžimo spominu teh, mnogokrat neopaženih junakov naše osvobodilne borbe, saj je njih delež za našo osvoboditev izredno pomemben in velik. Bili so nujna in nepogrešljiva zveza med fronto in zaledjem ter so povečini delali na terenu po nalogu nadrejenih organov naše ljudske revolucije. Nemočni, brez orožja, brez možnosti obrambe so padli v kremplje okupatorja ter izkrvaveli v Gramozni jami, na ljubljanskih ulicah, v zaporih ali na zloglasnem Urhu.

I.

V vrsti ukrepov, ki so jih podvzeli Italijani do pristašev narodnoosvobodilnega gibanja, je bilo streljanje talcev eno najhujših in najbolj brutalnih. Ukrep o streljanju talcev je bil izdan leto dni po okupaciji ter je med drugim jasno pokazal, da Italijani niso mogli uničiti Osvobodilne fronte niti s svojimi velikimi vojaškimi silami, s svojimi karabinjerji ter policijo, z OVRO in z vsemi dotedanjimi ukrepi, na primer z zapori, konfinacijami, »Ukrepi za zaščito javne varnosti« z dne 11. septembra 1941, dalje z ustanovitvijo in obsodbami »Izrednega sodišča« in »Vojaškega vojnega sodišča« pri II. armadi v Ljubljani, končno z zloglasnimi racijami, internacijami in še z vrsto drugih ukrepov, ki so bili predvideni v tako imenovani »Circolare 3 C«, to je v knjižici predpisov o načinu bojevanja proti partizanom, ki jo je podpisal zločinec general Mario Roatta, in poleg drugih ukrepov predvideva tudi talce.

Zato so dnevniki in veliki nalepljeni lepaki naznanili 24. aprila 1942 vsemu prebivalstvu ljubljanske pokrajine razglas o streljanju talcev, ki sta ga podpisala poveljnik XI. armadnega zbora general Mario Robotti in visoki komisar Emilio Grazioli.

Z izvajanjem razglašeno priče Italijani takoj. Že štiri dni nato je bila objavljena v časnikih in na letakih vest o ustrelitvi prvih talcev, njej pa so sledile ostale, po številu 21.¹ Zadnji razglas je bil objavljen 28. januarja 1943. Ker Italijani z razliko od Nemcev niso objavljali imen usmrčenih, naj poleg datumov izvršitve smrtnih obsodb in števila usmrčenih navedem tudi njihova imena.^{1a}

28. aprila 1942 ob 8. uri so ustrelili 6 oseb:

Tatalovič Nikola, roj. 6. dec. 1909 v Drežnici
Turnšek Franc, roj. 24. dec. 1910 na Vranskem
Majcen Ivan, roj. 21. junija 1920 v Mokronogu
Šlajpah Franc, roj. 4. okt. 1918 v Mokronogu
Kodrič Franc, roj. 26. jan. 1890 v Radljah pri
Bučki
Kramar Ivan, roj. 11. aprila 1885 v Gradcu
pri Tržišču

1. maja 1942 ob 8. uri 2 osebi:

Eypper Ernest, roj. 23. dec. 1914 v Ljubljani
Gašperlin Mirko, roj. 9. nov. 1912 v Ljubljani

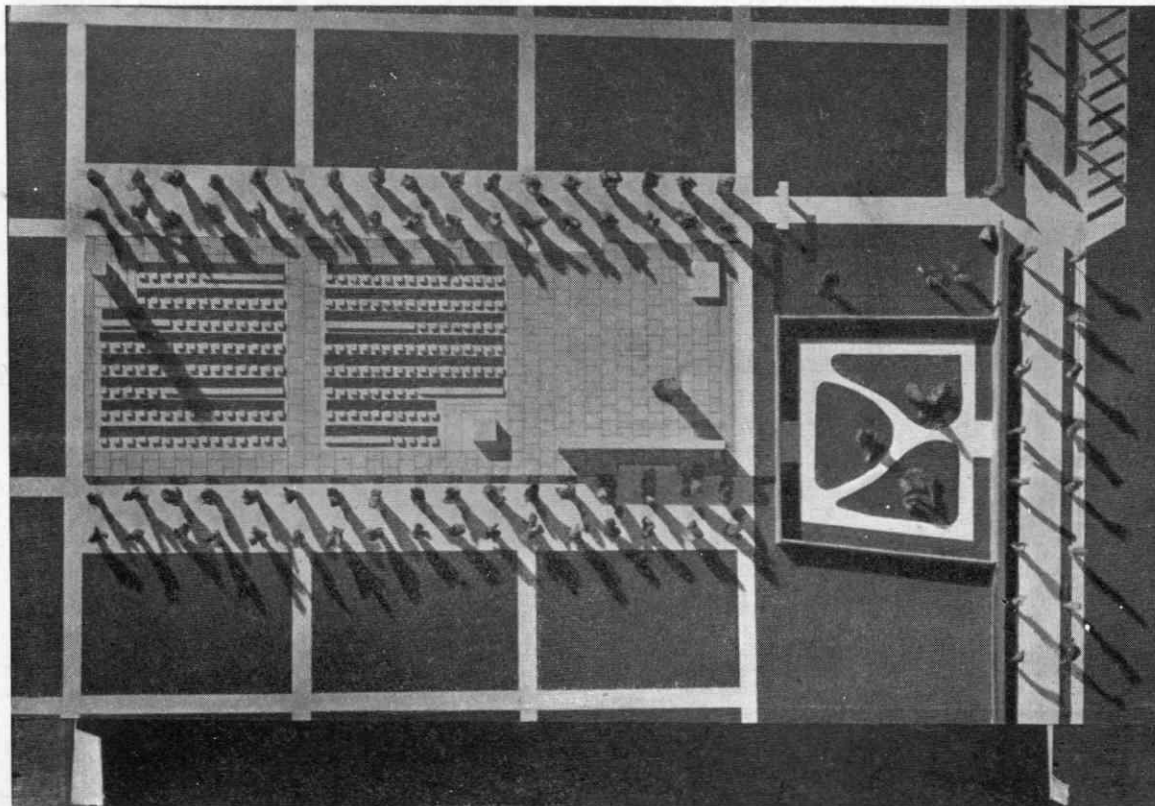
11. maja 1942 ob 8. uri 10 oseb:

Gregorič Ignacij, roj. 4. junija 1905 v Ambrusu
Rotar Rudolf, roj. 26. nov. 1920 na Brodu —
Šmihel
Zdralovič Nedeljko, roj. 10. maja 1905 v Pri-
jedoru
Rotar Viktor, roj. 24. nov. 1923 na Brodu —
Šmihel
Fric Ivan, roj. 4. febr. 1915 v Ljubljani
Zakrajšek Rafael, roj. 7. avg. 1914 v Ljub-
ljani
Seško prof. Josip, roj. 4. dec. 1908 v Slovenski
vasi
Komarc Ferdinand, roj. 23. maja 1905 v Ljub-
ljani
Jaklič Anton, roj. 26. maja 1915 v Poznikovem
Gašperšič Jernej, roj. 13. avg. 1915 v Zadvoru

12. maja 1942 ob 6.30 9 oseb:

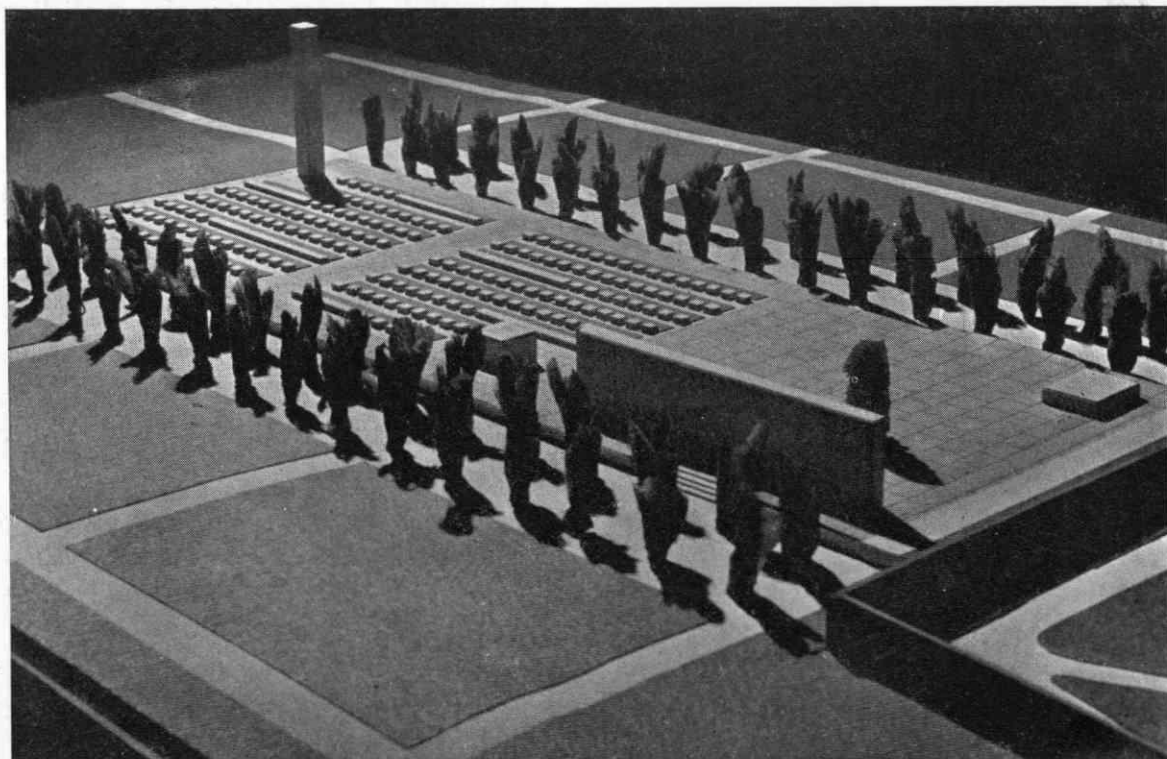
Kerin Stanislav, roj. 1. dec. 1922 pri Sv. Križu
Grašič Viktor, roj. 18. julija 1911 v Kranju
Sigulin Rudolf, roj. 25. nov. 1908 v Trstu
Puterle Alojzij, roj. 8. junija 1905 v Ljubljani
Stražičar Anton, roj. 25. aprila 1918 v Stra-
žišču

- Kogoj Peter, roj. 4. dec. 1900 v Podmelcu
 Gomišček Florijan, roj. 30. sept. 1908 v Vitovljah
 Živec Zorko, roj. 4. julija 1916 v Ljubljani
 Pretnar Boštjan, roj. 17. jan. 1903 v Trziču
13. maja 1942 ob 6.30 2 osebi:
 Morel Jakob, roj. 21. junija 1919 v Postojni
 Dorbec Stanislav, roj. 21. junija 1920 v Litiji
15. maja 1942 ob 6.30 2 osebi:
 Ahac Karl, roj. 15. okt. 1908 v Ljubljani
 Gorjan Karl, roj. 6. marca 1915 v Ljubljani
16. maja 1942 ob 6.30 6 oseb:
 Pintar Maks, roj. 11. dec. 1920 na Ortneku
 Kočvar Ivan, roj. 14. maja 1904 v Gorici
 Marinc Anton, roj. 22. junija 1904 v Rajšlju
 Kirn Franc, roj. 19. febr. 1907 na Bregu pri Borovnici
 Boc Boris, roj. 7. dec. 1900 v Celju
 Sigulin Marjan, roj. 25. marca 1919 v Trstu
17. maja 1942 ob 6.30 5 oseb:
 Mesojedec Alojzij, roj. 21. maja 1919 v Zdenški vasi
 Kocman Anton, roj. 5. okt. 1910 v Rogatcu
 Kocman Viktor, roj. 21. julija 1909 v Ponovi vasi
 Kocijan Josip, roj. 14. sept. 1922 v Ponovi vasi
 Vidic Anton, roj. 11. maja 1911 v Mali vasi
29. maja 1942 ob 5.50 6 oseb:
 Gornik Martin, roj. 26. febr. 1910 v Gabrovcu
 Barbič Slavo, roj. 22. aprila 1919 v Metliki
- Kresse Rudolf, roj. 22. marca 1921 v Kočevju
 Fedran Ludvik, roj. 29. julija 1919 v Hudem pri Stični
 Pihlar Franc, roj. 10. sept. 1892 v Rogoznici
 Siegel Miroslav, roj. 2. marca 1909 v Studencih
2. junija 1942 ob 5.30 6 oseb:
 Rupert Franc, roj. 26. julija 1912 v Ljubljani
 Uderman Dušan, roj. 27. nov. 1913 v Novem mestu
 Svajger Anton, roj. 7. junija 1915 v Gradacu
 Stanovnik dr. Aleš, roj. 17. julija 1901 v Horjulu
 Rihtarič Stanislav, roj. 21. sept. 1920 v Ilovi
 Klun Ivan, roj. 12. maja 1899 v Moravi
11. junija 1942 ob 5.30 7 oseb:
 Trtnik Anton, roj. 12. jan. 1908 v Dobrunjah
 Cimerman Jože, roj. 10. jan. 1922 v Dražicah
 Murovič Franc, roj. 27. julija 1923 v Kočevju
 Žerjal Anton, roj. 28. sept. 1915 v Rovinju
 Hvalec Maksimilijan, roj. 27. avg. 1923 v Holandskem
 Zelnik Franc, roj. 23. maja 1910 v Škofljici
 Matjažič Aleksander, roj. 27. avg. 1923 v Ljubljani
13. junija 1942 ob 5.30 15 oseb:
 Štebi inž. Anton, roj. 31. okt. 1877 v Ljubljani
 Porenta Ivan, roj. 3. junija 1896 v Ljubljani
 Lubej Alojzij, roj. 4. junija 1900 v Gradovljah
 Podgornik Dušan, roj. 4. marca 1898 v Ljubljani

Sl. 1. Generalni pogled na grobišče na Zalah

- Možek Anton, roj. 25. dec. 1911 v Kotu pri Igu
 Velebit inž. Ranko, roj. 14. jan. 1916 v Ravnih Rašah
 Dubrovič Radomir, roj. 4. marca 1924 v Dolskem
 Pajk Alojzij, roj. 7. julija 1909 v Višnji gori
 Mlakar Jože, roj. 8. marca 1905 v Dobrunjah
 Velepč Ludvik, roj. 24. avg. 1911 v Trstu
 Lukoveski Josip, roj. 16. marca 1922 v Kočevju
 Kuhar Ivan, roj. 13. maja 1921 v Ljubljani
 Kastelic Franc, roj. 21. jan. 1909 v Zalogu
 Mastošević Luka, roj. 18. okt. 1913 v Travniku
 Toni Josip, roj. 25. maja 1923 v Lanišču
17. junija 1942 ob 9.10 1 oseba:
 Golob Ivan, roj. 3. marca 1923 v Zagrebu
25. junija 1942 ob 11.15 8 oseb:
 Vidmar Edvard, roj. 19. febr. 1913 v Dol. Logatcu
 Drnovšek Bogomil, roj. 10. dec. 1912 v Ljubljani
 Vidmar Jožef, roj. 28. dec. 1909 v Dol. Logatcu
 Lenarčič Edvin, roj. 28. avg. 1916 v Ameriki
 Nagode Franc, roj. 4. okt. 1916 v Gorenji vasi
 Grom Lado, roj. 17. julija 1922 v Hotedršiči
 Korenčan Ivan, roj. 25. dec. 1914 na Vrhniki
 Vilar Karol, roj. 10. dec. 1918 v Dol. Logatcu
25. junija 1942 ob 5.54 4 osebe:
 Zorn Josip, roj. 4. jan. 1900 v Hrastniku
 Koračin Josip, roj. 8. marca 1909 v Prekopi pri Kostanjevici
- Jordan Marjan, roj. 4. maja 1917 v Kostanjevici
 Sintič Ivan, roj. 31. maja 1887 na Vrtači
16. julija 1942 ob 7.30 6 oseb:
 Grbec Ivan, roj. 15. sept. 1908 na Ježici
 Šteblaj Nikolaj, roj. 3. dec. 1905 v Škriljah
 Benčina Adolf, roj. 24. sept. 1909 v Polju
 Bizjak Julij, roj. 23. maja 1910 v Gorici
 Prašnikar inž. Bogomir, roj. 30. junija 1912 v Ljubljani
 Cetinjski Andrej, roj. 30. nov. 1905 v Moravi
21. julija 1942 ob 6.30 8 oseb:
 Mojškerc Vinko, roj. 19. julija 1902 v Zg. Kašlju
 Jordan Bogdan, roj. 24. aprila 1917 v Ihanu
 Vrščaj Ingo, roj. 30. avg. 1909 v Trstu
 Simončič Josip, roj. 19. junija 1903 v Ljubljani
 Omahen Vinko, roj. 19. julija 1915 v Besnici pri Ljubljani
 Oblak Marjan, roj. 23. marca 1918 v Ljubljani
 Veber Boris, roj. 6. junija 1917 v Ljubljani
 Zakrajšek Vuki, roj. 20. marca 1918 v Ljubljani
29. septembra 1942 ob 9.30 4 osebe:
 Mausar Franc, roj. 25. febr. 1891 v Notranjih Goricah
 Rakar Anton, roj. 18. jan. 1895 v Breginu pri Tolminu
 Japelj Ivan, roj. 3. dec. 1904 v Vnanjih Goricah
 Skapin Rajko, roj. 28. avg. 1906 v Ljubljani

Sl. 2. Stranski pogled na maketo grobišča

13. okt. 1942 ob 17.30 24 oseb:

Bricelj Franc, roj. 10. marca 1910 v Bizoviku
 Vodnik Viktor, roj. 17. febr. 1902 v Sostrem
 Škerl Josip, roj. 7. aprila 1912 v Zg. Kašlju
 Smrekar Bernard, roj. 28. julija 1901 pri Sv. Pavlu
 Možina Vincenc, roj. 2. junija 1922 v Podlipi
 Miklavčič Matej, roj. 19. sept. 1894 na Žirovskem vrhu
 Kogovšek Valentin, roj. 2. febr. 1915 v Smrečju
 Podgornik Marjan, roj. 4. jan. 1915 v Gorici
 Romavh Peter, roj. 20. maja 1898 v Admontu
 Magdič Pavel, roj. 8. febr. 1909 v Ljubljani
 Kresnik inž. Peter, roj. 11. jan. 1904 v Št. Jakobu
 Štepec Mirko, roj. 2. jan. 1904 v Ljubljani
 Avbelj Valentin, roj. 12. febr. 1914 v Kosezah
 Prosen Josip, roj. 5. marca 1906 v Ljubljani
 Vadnjal Stanislav, roj. 11. maja 1905 v Ljubljani
 Hanžič Ferdinand, roj. 8. julija 1910 v Ljubljani
 Bezek Anton, roj. 23. jan. 1920 v Zalogu
 Kerpan Ivan, roj. 3. junija 1910 v Ljubljani
 Rožanec Valentin, roj. 8. febr. 1895 na Trati
 Petruša Stanislav, roj. 9. okt. 1919 pri Sv. Stefanu
 Maver Josip, roj. 9. febr. 1919 v Franzensfeste
 Pezdir Josip, roj. 19. marca 1895 v Lukovici
 Kogovšek Ivan, roj. 4. dec. 1909 v Smrečju
 Kogovšek Josip, roj. 19. okt. 1911 v Smrečju

14. okt. 1942 ob 11. uri 8 oseb:

Nagode, Ciril, roj. 20. junija 1911 v Rovtah
 Babnik Rudolf, roj. 29. aprila 1909 v Ljubljani
 Turk Ivan, roj. 26. junija 1908 v Dobravichah
 Hribar Josip, roj. 3. nov. 1921 v Dolgi vasi
 Tomažič Alojzij, roj. 20. julija 1912 v Gorenji vasi pri Kranju
 Božič Branko, roj. 19. avg. 1922 v Celju
 Arnšek Janko, roj. 4. marca 1916 v Ljubljani
 Košak Vinko, roj. 22. sept. 1903 v Ljubljani

28. jan. 1943 6 oseb

Lambergar Pavel, roj. 20. maja 1923 v Dobrunjah
 Snaj Vincenc, roj. 3. nov. 1911 v Mali vasi
 Škof Vincenc, roj. 17. julija 1916 v Ljubljani
 Sadar Josip, roj. 29. julija 1913 v Žužemberku
 Zalaznik Josip, roj. 25. julija 1914 v Ljubljani
 Petač Valentin, roj. 18. febr. 1889 v Smedniku

Uradno so Italijani razglasili obsodbe 145 talcev. Vendar ta številka še zdaleč ne pove števila vseh tistih, ki so jih Italijani brez obsodbe ustrelili. Saj je italijanska vojska pri svojih tako imenovanih »čistkah« ustrelila brez obvestila v vsej po italijanski vojski okupirani Sloveniji okrog 1000 Slovencev, od teh seveda precej tudi v Ljubljani. Vse te žrtve, kakor tudi tiste, ki so bile ustreljene z obsodbo »Izrednega sodišča« ali »Vojaškega vojnega sodišča« pri II. armadi v Ljubljani in tiste, ki so bile usmrčene po odloku Ukrepov za zaščito javne varnosti z dne 11. septembra 1941 in razgleda od 15. julija 1942, ne smemo šteti med talce, temveč med žrtve fašističnega terorja, o katerih bo več govora v drugem delu članka.

Kraji, kjer so Italijani streljali svoje žrtve, so različni. Talci so padali v Gramozni jami pri Tomačevem v bližini pokopališča, na vojaškem strelišču ob Dolenjski cesti; 24 talcev je padlo 13. oktobra 1942 v nekdanji Ciril-Metodovi ulici (današnji Ulici 24 talcev) pred hišo likvidiranega izdajalca dr. Marka Natlačena, nekateri pa tudi izven Ljubljane.² Največ jih je izkrvavelo v Gramozni jami pri Tomačevem.

Ko so septembra 1943 zasedli Ljubljano Nemci, so nadaljevali s streljanjem talcev kot sistemom svojega terorja, ki so ga uporabljali na Štajerskem in Gorenjskem že od poletja 1941. Vendar talcev niso streljali v Ljubljani, temveč po raznih krajih na Gorenjskem. Veliko število Ljubljančanov je padlo v letu 1944 pri streljanju talcev v Korvorju in Šenčurju.

Gramozna jama — kraj, kjer je padlo največ talcev — bo končno urejena. Načrte za njeno ureditev so izdelali štiri naši priznani arhitekti (inž. arh. Marjan Mušič, inž. arh. Niko Bežek, inž. arh. Branko Simčič in inž. arh. Oto Gaspari); ti načrti so slovenski, zlasti pa še ljubljanski javnosti znani, saj so bili razstavljeni na veliki spominski razstavi ob deseti obletnici Osvobodilne fronte, ki je bila aprila 1951 v Ljubljani.

II.

Število žrtev, ki so padle kot talci ali so bile ustreljene z obsodbo »Vojaškega vojnega sodišča«, nam je znano iz okupatorjevih uradnih razglasov. Neznano, oziroma približno znano v vsej Sloveniji pa je število onih žrtev, ki jih je okupator ubijal pri svojih »čistkah« ali na osnovi že prej citiranih razglasov.

Sl. 3. Grobovi talcev na Zalah leta 1942

Tudi za samo Ljubljano število žrtev še ni znano. Od vestnega in točnega dela posebnih komisij pri terenskih odborih Zveze borcev, ki zbirajo ta material, je odvisno, če bomo dobili kolikor toliko pravilno število. Vemo pa za število žrtev, ki jih je italijanska ali nemška okupacijska oblast ustrelila in pokopala na ljubljanskem pokopališču, za večino tudi imena. Zaslugo za to ima takratna organizacija OF pri Mestnem pogrebem zavodu na Žalah in še prav posebno njen bivši uradnik Andrej Pristov, ki je na osnovi arhiva MPZ in svojih zapiskov po osvoboditvi napisal »Spomine na padle talce in druge žrtve za časa NOB 1941—45«. ³

Že jeseni 1941 je bila pri MPZ organizirana postojanka OF. Poleg običajnega dela, ki so ga člani opravljali kot sleherni aktivisti OF, je bila njihova glavna naloga ugotavljanje identitete mrtvih žrtev, pripeljanj za pokop in sporočanje ugotovitev višjim forumom OF, konkretno članu Izvršnega odbora OF Jožetu Rusu. Delo pri ugotavljanju identitete in registraciji mrtvih žrtev je skozi vso okupacijo opravljal Andrej Pristov, ki je bil v stalnem stiku z dr. Marijanom Ahčinom, uslužbencem takratnega Mestnega fizikata.

Dr. Ahčin je navidezno opravljal posle mrliškega oglednika, s seboj pa je pripeljal večkrat fotografa Viktorja Kramarja in Jožeta Štajerja, ki sta žrtve fotografirala. Po odhodu dr. Ahčina na osvobodjeno ozemlje v poletju 1943 je dela pri ugotavljanju identitete opravljal Pristov s pomočjo uslužbencev — grobarjev. Organizirano delo pri ugotavljanju žrtev se je začelo oktobra 1941 ter se je nadaljevalo skozi vso okupacijo do osvoboditve. Tako je zbranih podatkov za 289 žrtev, ki so bile ustreljene ali ubite od Italijanov, Nemcev, domobrancev in črne roke. ⁴

Morda bo kdo, ki je dobo štirih okupacijskih let podrobneje zasledoval, podvomil v na videz nizko številko. Zato naj ponovim, da so to le žrtve, ki so bile pokopane na ljubljanskem pokopališču. Ta številka je prenizka, ker v njej niso všteti vsi tisti talci in žrtve, ki so jih Italijani po ustrelitvi v Gramozni jami ali drugod pokopali sami. Tako kronist nima zabeleženih talcev vse do 29. septembra 1942. Do takrat so Italijani postrelili in sami pokopali že 103 talce. Ravno tako nima zabeleženih tistih, ki so jih ustrelili v Gramozni jami po obsodbi Vojaškega vojnega sodišča. S tem seveda šte-

vilka zelo naraste. Res je, da vseh teh žrtev niso pokopali v Ljubljani, zlasti tistih, ki so bile obsojene in ustreljene v začetku okupacije, to je konec leta 1941 in v začetku leta 1942. Pokopali so jih drugje. Italijani so se namreč bali manifestacij in demonstracij na grobovih ustreljenih ali kakor sami pravijo, »da bi se izognili prinašanju cvetja in zahajanju na grobove«. ⁵ Komisar javne varnosti v Trziču (Monfalcone) sporoča kvesturi v Trstu, da so 9. decembra 1941 pripeljali v Trzič na pokop »v Ljubljani ustreljenega Jožeta Mihelčiča«, ⁶ 22. dec. 1941 »6 v Ljubljani ustreljenih«, ⁷ 7. januarja 1942 »enega v Ljubljani ustreljenega« ⁸ in 7. februarja 1942 zopet »enega v Ljubljani ustreljenega«. ⁹ Isti komisar piše 9. februarja 1942 kvesturi v Trstu dopis, ki se v prevodu glasi:

»Kot je znano, že nekaj časa pokopavajo na tukajšnjem pokopališču na smrt obsojene in ustreljene v Ljubljani.

Pokop trupel je iz politično-varnostnih razlogov tajen. Trupla vozijo s kamioni, ki jih spremlja večje število policistov bataljona »M« (bataljon Mussolini — op. M. L.), močno oboroženih, navadno med 12. in 15. uro.

Tukajšnje pokopališče je le malo oddaljeno od ladjedelnic in leži ob cesti, ki pelje do trga. Kamioni prihajajo prav ob času, ko je cesta polna delavcev in uslužbencev, ki imajo prav ta čas odmor za kosilo. Jasno je, da mnogi od teh opažajo nenavadni prihod vojaškega kamiona na pokopališče in izsto-

Sl. 4. Belogardistična postojanka Urh tik po osvoboditvi

panje številnih policistov v polni bojni opremi ter sumijo, da gre za tajen pokop.

Da te nevsječnosti, ki so v škodo tajnosti, preprečimo, ker ni izključeno, da bodo še pripeljana trupla za pokop, prosimo, odredite, da kamioni, ki prevažajo ta trupla, pridejo na pokopališče pred 12. ali po 13. uri.

Hvaležni bomo tudi, če nam čas prihoda vsaj približno javite, da preprečimo čakanje več ur na cesti. Zadnjič smo bili prisiljeni čakati nad 4 ure, kar je vse v škodo drugi službi.

Druga nevsječnost, o kateri smatramo, da jo je treba na vsak način odstraniti, je, da se za kamioni na cesti poznajo sledovi krvi, ki kaplja iz rakev.

Komisar javne varnosti:

A. Tricerico¹⁰

Tržaška prefektura je o tem obvestila 18. februarja 1942 Visokega komisarja v Ljubljani.¹¹ Kakšen je bil njegov odgovor, ni znano. Vemo pa, da so Toneta Tomšiča, ki je bil ustreljen 21. maja 1942 v Gramozni jami, še isti dan pokopali Italijani na ljubljanskem pokopališču.

Enako so Italijani delali tudi z žrtvami, ki so jih pobili drugod. Tako so na ljubljanskem pokopališču pokopali žrtve iz bližnje in daljnje okolice Ljubljane. V že omenjenih spominih piše kronist: Pripeljali so »8 neznanih moških trupel. Ustreljeni in pobiti ter pripeljani na Žale v Ljubljano 3. feb. 1942 zvečer. Pokopani 12. febr. 1942 ob 9. uri na mestnem pokopališču v Ljubljani. Bili so silno izmaličeni, po večkrat z zlomljenimi rokami in nogami, zbitimi lobanjami, kar je kazalo, da so bili pobiti s puškinimi kopiti ali topimi predmeti.«¹²

Dalje: »... 16 oseb, talci. — 10. maja 1942 ob ca. 8. uri zjutraj je bilo v Županovi jami

Sl. 5. Pobiti talci iz Preserij v secirnici na Žalah

ustreljenih 16 talcev — prvi talci — pokopani takoj na mestno pokopališče.«¹³

Dalje: »... 15 moških trupel. Ustreljeni in pobiti v Polhovem Gradcu. Prepeljani po vojaški oblasti dne 12. maja 1942 ob pol 22. uri na Žale.«¹⁴

Tako piše kronist tudi o drugih žrtvah, ki so bile pobite izven Ljubljane in v sami Ljubljani, in so bile pripeljane na Žale ter pokopane na ljubljanskem pokopališču. Kot zadnje navaja 28 turjaških žrtev, pobitih 4. maja 1945, ki so bile pokopane po osvoboditvi 19. in 21. maja 1945.

Okupatorska oblast sorodnikov pobitih žrtev ni obveščala o njihovi smrti. Zato so le-ti poizvedovali za njihovo usodo, brž ko so izvedeli, da jih ni več v zaporih. Ena izmed poti pri iskanju je bila seveda pokopališka uprava, posebno v primeru, če se je vedelo za ponovno streljanje zapornikov. Delo uslužbencev na Žalah je bilo izredno težko. Okupatorska oblast jim je prepovedala dajati podatke o pripeljanih žrtvah. Prepovedano je bilo tudi puščati sorodnike v mrtvašnico. Vendar so iskali načine, kako bi prišli do podatkov o mrtvih. Zato so v primerih, kjer žrtve niso imele pri sebi osebnih izkaznic, odvzeli mrtvim značilne osebne predmete (prstan, uro, žepni robec, večkrat tudi delček obleke) in na podlagi tega pozneje ugotovili identiteto marsikoga.¹⁵

S kapitulacijo Italije se stvar ni spremenila. Vlogo Italijanov so prevzeli Nemci in domobranci. Nemških žrtev je veliko manj kot italijanskih. Seveda ne iz razloga, da so Nemci postopali manj kruto kot Italijani, temveč zato, ker so svoje žrtve v veliki meri zapirali v Begunjah, kjer so končale kot talci ali pa so bile prepeljane v zloglasna koncentracijska taborišča v Nemčijo. Več žrtev so v tem času postrelili domobranci, posebno njihova tajna policija »črna roka«. Toda tudi te žrtve so navadno končale pri Urhu in v njegovi bližnji okolici.

Grobovi talcev ter drugih žrtev so bili v času okupacije kraj, kjer so zavedni Ljubljanci demonstrirali proti fašističnemu nasilju. Kot v znanih demonstracijah v letu 1943 na Kongresnem trgu, pred palačo Visckega komisariata in pred škofijo, so se Ljubljanci večkrat zbrali tudi na grobovih talcev. Prvič, v manjšem obsegu, takoj po ustrelitvi Toneta Tomšiča na njegovem grobu. Demonstracijo so Ljubljanci ponovili ob obletnici njegove usmrtitve dne 21. maja 1943. Ljubljanske žene so se zbrale na grobovih talcev 8. marca 1943 in 1944, 31. avgusta 1943 na obletnico usmrtitve

Vide Pregarčeve, posebno številno pa 1. novembra 1943, ko so grobove talcev okrasile s cvetjem.¹⁶

Po osvoboditvi so poleg prostora, kjer so pokopani talci in druge žrtve, pričeli pokopavati padle partizane — Ljubljance, ki so po vsej Sloveniji izkrvaveli v borbah za osvoboditev.

Tako je nastalo na novem delu ljubljanskega pokopališča veliko grobišče padlih borcev, ki je bilo sicer lepo, toda neenotno urejeno in oskrbovano. Zato je mestni odbor Zveze borcev v Ljubljani že pred leti začel z delom za enotno ureditev teh grobov in postavitev spomenika.

Načrt za ureditev grobišča je napravil inž. arh. Niko Bežek. Uporabil je ves dose-danji prostor ter ga primerno razširil, tako da bodo na tem prostoru lahko pokopani tudi tisti, ki so sedaj pokopani v raznih samotnih grobovih. Ves prostor bo od ostalega dela pokopališča ločen z dvema širokima alejama, posajenima z vrsto visokih dreves.

Ker je grobišče na Žalah tesno povezano z Gramozno jamo, je v načrtu zamišljena lepo urejena pot, ki naj bo speljana iz Gramozne jame na Tomačevsko cesto ter skozi nova vhodna vrata na Tomačevski cesti do glavnega pristopa na grobišče. V spomin naj bo na vse tiste, ki so jih takoj po ustrelitvi tiho in neopazno — prav po tej poti — prepeljali na pokopališče, kakor je bilo to z narodnimi heroji Tonetom Tomšičem, Tončkom Žerjalom in Ernestom Eypperjem, s slikarjem Hinkom Smrekarjem in vrsto drugih žrtev.

Celoten prostor velikega grobišča meri 40 metrov v širino in 86 metrov v dolžino ter je razdeljen na dva dela, na veliko kamnito ploščad in na samo grobišče. Ploščad, ki bo tlakovana z marmornatimi ploščami, bo kvadratne oblike v obsegu 26 metrov po širini in 26 metrov po dolžini. Služila bo za razne komemorativne svečanosti ter bo dvignjena nad ostalo grobišče za 70 cm. Dostop bo z dveh strani. Na ploščadi bo 26 m dolga stena, na kateri bo reliefno prikazano življenje ter borba padlih borcev in talcev, poleg tega bo pa tudi velik spomenik talcu.

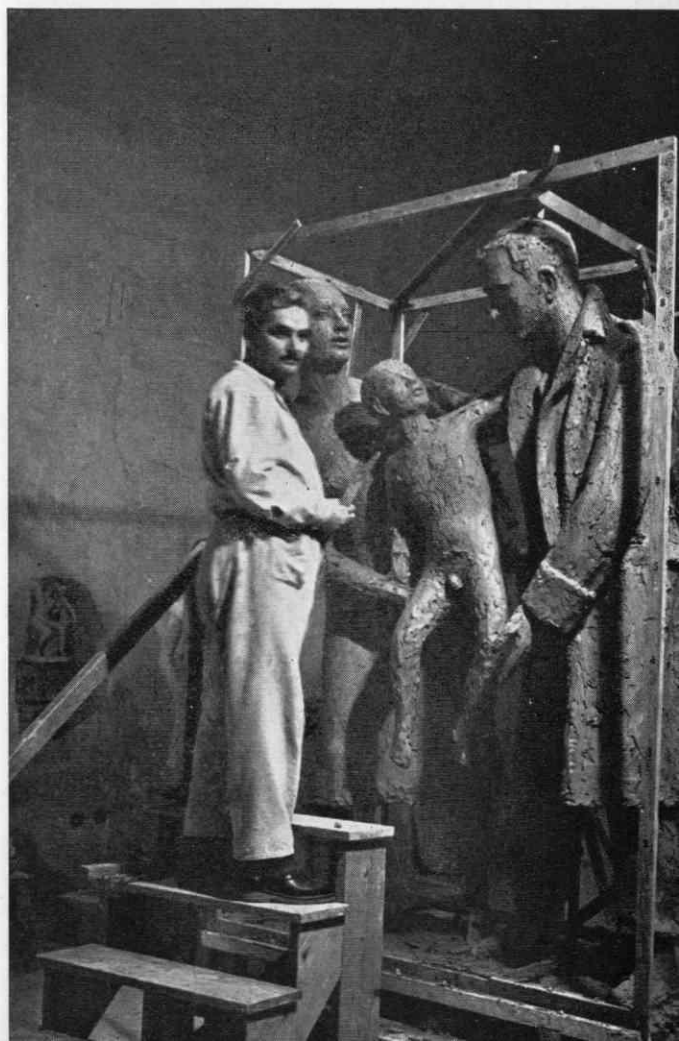
Ostali prostor bo grobišče. Tik pod ploščadjo, ob kamniti steni, bo velik grob neznanega borca, na katerem bo stalna goreča plamenica, od groba neznanega borca pa se bodo vrstili drugi grobovi v več vrstah, tako da bo mogoč pristop k vsakemu grobu. Gro-

bišče bo enotno urejeno, uporabljeni bodo mnogi lepi, že sedaj stoječi nagrobniki, kjer jih pa do sedaj ni bilo ali ne ustrezajo celotni zasnovi ureditve, bodo postavljeni novi. Vsak grob bo zase — razen tistih, kjer je v eni družini več žrtev — ter označen z imenom.

Zamisel inž. arh. Bežka je glede na dose-danji način urejevanja pokopališč povsem nova. Je zelo preprosta, estetsko na višku, brez sleherne mistike, preveva pa jo globoka pieteta do dragocenih žrtev, padlih za našo svobodo.

III.

Priprave za dejanja, izvršena na Urhu in v okolici od konca leta 1942 do osvoboditve segajo še v predvojno dobo. Zato sta poskrbela župnik v Polju Janez Kette s svojimi štirimi kaplani, v Dobrunjah pa kaplan Filip Žakelj, vodja tamošnje Katoliške akcije. Vzgojili so vrsto zagriženih mladih ljudi, ki so se maja 1942 pridružili belogardističnemu »Štajerskemu bataljonu«. ¹⁷ Ko so ga partizani prepoznali in razgnali, so se Jelo Capuder in Marjan Lavrič, pozneje pa še Polde Selan, Lojze Dežman, Jože Jesih

Kipar Putrih obdeluje model

in drugi odločili, da gredo na Urha. Oblečena kot partizana sta Capuder in Lavrič sklicala na Urhu sestanek tamošnjih terenecv, poizvedovala za situacijo na terenu in z dobljenimi podatki odšla v Ljubljano. Septembra 1942 je Capuder prišel z italijansko podporo v Bizovik ter pričel s svojim krvavim delom. Na Urhu so takrat padle prve žrtve, pod Urhom pa je bila ustanovljena prva postojanka MVAC.

Najbolj znani in najbolj krvavi komandanti so bili Ivan Habič iz Bizovika, znan po svojem sadizmu in perverzности, prepleteni z versko vnemo, ki je pred mučenjem in po njem molil z žrtvami rožni venec in litanije ter uvedel na Urhu večerne duhovne vaje, preden so odšli pobijati žrtve. Za Habičem je bil komandant komaj 20-letni Lojze Dežman — Žorga iz Hrušice, ki se je v morilskem poslu do dobra izvežbal v »Štajerskem bataljonu« ter v jeseni 1943 (po kočevskem procesu) vpeljal na Urhu masovno pobijanje žrtev. Ko se je Dežman konec leta 1943 smrtno ponesrečil, mu je sledil Polde Selan, sin cerkovnika z Urha. — Pod njegovim vodstvom so se dogajale največje krutosti na Urhu, ki so jih poleg njega vršili

še Anton Jakoš, Stane Kukovica, brata Korošca iz Bizovika in drugi.

Morilci z Urha, najččešče imenovani tudi »črnorokci«, so od oktobra 1943 pa do maja 1944 noč za nočjo mučili in pobijali ljudi, ki so jih polovili v okoliških vaseh in v predmestjih Ljubljane. Na Urha so jih vozili z vojaškim avtobusom, z osebnim avtomobilom ali peš. Prebivalci Dobrunj v bližini poti so ponoči poslušali obupne krike, ki so jih skušali morilci udušiti z odmetavanjem bomb, včasih celo z zvonjenjem cerkvenih zvonov.

Žrtve so mučili v obeh kletnih prostorih mežnarije — kasarne, v »pisarni« nad kletjo in v razsežnih gozdovih v okolici Urha. Lipa na koncu gozdne poti, ob kateri so na obeh straneh številni grobovi, je zgovorna priča, kaj so zločinci počenjali z žrtvami: od vrha do tal ima sledove strelav iz strojnice, do višine človeške postave pa udarce sekire, ki pa se z leti zaraščajo.

Točnega števila žrtev ni bilo in ne bo mogoče nikoli ugotoviti zaradi gozdnatega terena, kjer so lahko grobove dobro zakrili. Grobove pa so po osvoboditvi našli tudi na dnu zasute apnene jame, pod koreninami požganega drevesa, v strugi potoka in drugje. Na samem Urhu so odkopali nekaj nad 80 trupel in ko so ugotavljali identiteto posameznih, so spoznali, da je med njimi komaj eden od tistih, ki so jih nekoč aretirali v večjem številu. Za mnoge je ugotovljeno, da so jih odvedli na Urha, a ni sledu za njimi. Zaslišani zločinci so izpovedali, da so noč za nočjo vodili mimo zloglasne lipe okoli 20 žrtev proti Orlam, ki se niso več vrnile. V močvirnih grapah so pri iskanju našli na kupe čevljev in ostankov razpadlih oblek. Od trupel, ki so jih po osvoboditvi izkopali, jih niso prepoznali niti polovico, ker so bila od mučenja izmaličena.¹⁸

Zaradi zgodovinske pomembnosti Urha je bilo takoj po osvoboditvi odločeno, da se postavi na kraju, kjer so domači izdajalci opravljali svoja grozodejstva, velik spomenik. Na osnovi javnega natečaja je bil sprejet osnutek, ki so ga skupaj izdelali inž. arh. Boris Kobe ter kiparja Zdenko Kalin in Karel Putrih.

Projektant si je zamislil v bližini cerkve, so je na kraju, kjer so bile žrtve mučene in pobite, veliko grobnico v obliki krožne ploščadi s premerom 20 m. Stopnišče, ki vodi na grobnico in sama grobnica je tlakovana z granitnimi ploščami.

Kipar Zdenko Kalin pri delu

OPOMBE

Na grobnici stoji monumentalen spomenik, ki je kompozicijsko in figuralno vsekakor največji in najlepši spomenik, posvečen spominu NOB ne samo v Sloveniji, temveč v vsej Jugoslaviji. Spomenik je iz dveh delov: iz kamnitnega podstavka v obliki kvadra z veličastnimi vogalnimi reliefi in velikanske kompozicije, ki stoji na kamnitnem kvadru. Kamnitni podstavek bo iz sivobelo-rjavega istrskega kamna. Na vsakem oglu bo v naravni velikosti relief, ki bo predstavljal značilnosti narodnoosvobodilne borbe: partizane ranjence s štirimi figurami, begunce, talce in mučence s tremi figurami. Vmesna gladka ploskev bo izpolnjena s tekstom. Vsega skupaj bo v kamen vklesanih 15 figur v naravni velikosti.

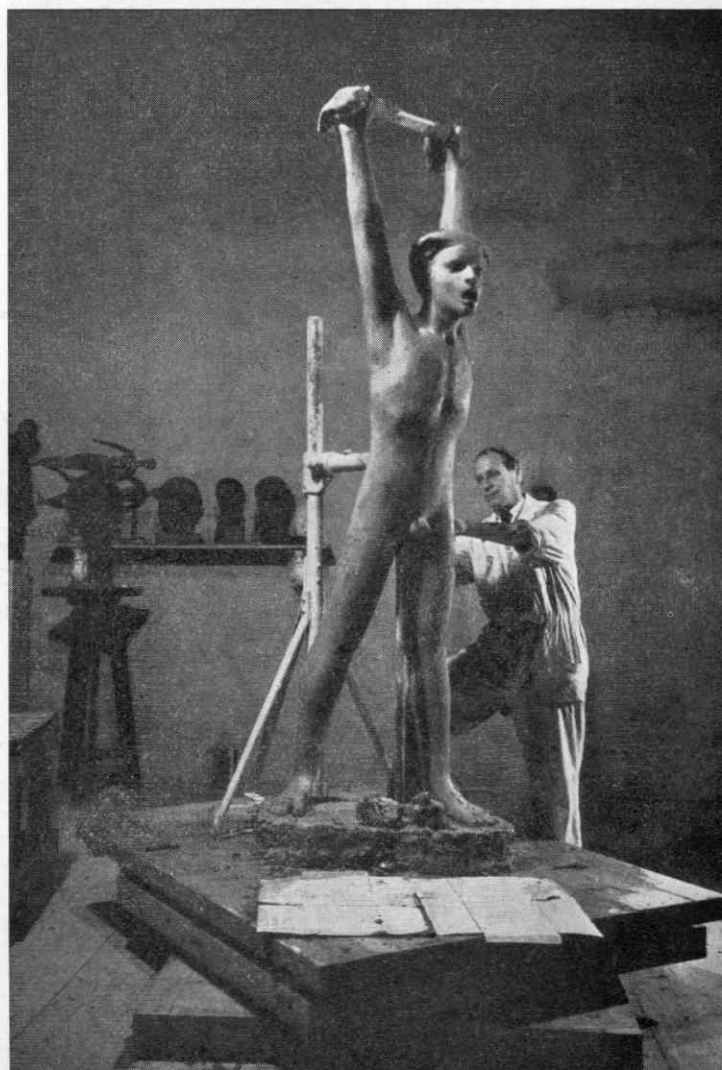
Na kamnitnem podstavku bo veličastna bronasta kompozicija s 17 figurami v nadnaravni velikosti. Kompozicija, razmeščena v 7 figuralnih skupinah — pričakovanje, straža, oddaja orožja, snidenje, ranjen partizan pride domov, prihod partizana iz borbe, po borbi na delo — predstavlja zmago, osvoboditev in novo življenje.

Cerkev na Urhu bo odslej muzej. Zunanost cerkve bo ostala neizpremenjena, notranost pa preurejajo, da bo lahko služila namenu krajevnega muzeja, v katerem bo razstavljen material, ki kaže zgodovinske priprave na dobo naše ljudske revolucije iz tega dela Ljubljane; saj je znano, da so bile v Polju in njegovi okolici — v katero spada tudi Urh — pred vojno močne ljudskoprosvetne postojanke, ki so v »Svobodi« in pozneje v »Vzajemnosti« vzgojile vrsto revolucionarjev.

Zgodovinsko pomembna je tudi cerkovnikova hiša, ki je služila urhovski posadki za kasarno. V njenih kletih so zločinci mučili svoje žrtve. Klet je ohranjena še danes, medtem ko je bil gornji del hiše porušen. Zato so klet nadzidali v obliki kamnitne lope, jo pokrili in tako zaščitili ta zgodovinski objekt.

Veličasten spomenik, preurejena cerkev v muzej, klet-mučilnica in lipa so štirje objekti, ki bodo zbudili pozornost slehernega obiskovalca Urha. Ker so ti štirje objekti v razdalji več kot 100 m, je projektant inž. arh. Boris Kobe odstranil na tem kompleksu vse nepotrebno drevje in grmičevje, izravnal teren, odstranil razdežano in zapuščeno pokopališče, izpeljal nove poti ter tako ustvaril lep park. Dograjena je tudi avtomobilska cesta, ki pelje do cerkve, v delu pa je nova cesta, ki bo vodila na Orle in Golovec.

1. Razglasov v časnikih oziroma po letakih je bilo pravzaprav 19. Dvoje streljanj talcev 13. in 14. oktobra 1942 — ni bilo objavljenih. Dokumenti o teh dveh streljanjih talcev so v arhivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. (Muzej NO). — 1a. Imena talcev so vzeta iz arhiva Komisije za ugotavljanje zločinov in XI. arm. zbora. (Muzej NO). — 2. Dne 23. junija 1942 so ustrelili talce v Horjulu, 16. julija 1942 pa v okolici Borovnice. — 3. Delo je v rokopisu ter mi ga je avtor dal ljubeznivo na razpolago. — 4. Andrej Pristov, Spomini na padle talce in druge žrtve za časa NOB 1941—1945 (rokopis), str. 7, 8. — 5. Arhiv Komande XI. armadnega zbora (Muzej NO). — 6. R. Commissariato di P. S. Monfalcone 9 Dicembre 1941/XX. (Muzej NO). — 7. R. Commissariato di P. S. Monfalcone 22 Dicembre 1941/XX. (Muzej NO). To so od Vojaškega vojnega sodišča obsojeni Šercer Ljubo, Verbič Ivan, Karič Valentin, Kogoj Rado, Kranjec Karel in Žagar Ignac. — 8. R. Commissariato di P. S. Monfalcone 7 Gennaio 1942-XXI (Muzej NO). To je od Vojaškega vojnega sodišča obsojeni Pečar Feliks. — 9. R. Commissario di P. S. Monfalcone 7 Febbraio 1942/XXI (Muzej NO). To je od Vojaškega vojnega sodišča obsojeni Sušteršič Milan. — 10. R. Commissario di P. S. Monfalcone 9 Febbraio 1942/XXI (Muzej NO). — 11. Kopija dopisa v Muzeju NO. — 12. Andrej Pristov, Spomini..., str. 13. — 13. Prav tam, str. 14. To seveda niso talci, saj je odlok o streljanju talcev izšel šele 24. aprila tega leta, temveč jih lahko štejemo k žrtvam fašističnega terorja. — 14. Prav tam str. 16. — 15. Andrej Pristov, ustni vir. — 16. Marica Cepe, ustni vir. — 17. O »Štajerskem bataljonu« glej knjigo Frančka Sajeta, Belogardizem, druga dopolnjena izdaja, SKZ 1952, str. 282—524. — 18. Podatke o zločinih na Urhu mi je ljubeznivo dala na razpolago Stefka Podbevšek, ki je bila v času okupacije učiteljica v Dobrunjah ter je vestno beležila vse dogodke. Po osvoboditvi jih je z zasliševanjem mnogih prič stalno izpopolnjevala. Letos bo izšla njena kronika o Urhu, ki bo najbolj veran dokument urhovskih zločincev.

Kipar Zdenko Kalin v svojem ateljeju

